

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Kardeván Lapis Gergely
Justh Zsigmond első alkotói pályaszakasa
1885-1889

című doktori (PhD) értekezésének tézisei

Témavezető: **Dr. Kiczenko Judit egyetemi docens**
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Vezető: **Dr. Szelestei Nagy László DSc. egyetemi tanár**

2015

1. A kutatás tárgya, kitűzött feladatai

Justh Zsigmond a 19. század végi magyar irodalom és művelődés megkerülhetetlen alakja volt, munkássága mégis nehezen helyezhető el korának szellemi áramlataiban, ahogyan nehezen illeszkedik az elmúlt évszázad változó kánonaiba is. A századvég pozitivistá alapon álló akadémikus kritikája elbeszéléseinek idegenszerű, franciás alakjait, analitikus lélektani módszerét kifogásolta, a modernnek és *A Hét* köre pedig népies fordulatának szecessziós jegyeivel, írói attitűdjének arisztokratizmusával nem tudott mit kezdeni. A szépprózáját és publicisztikáját a két világháború között lelkesen újrafelfedező, a *Napló*t kiadó Halász Gábor a fin de siècle emblematikus alakját, az első „minta-Nyugatosot” ünnepli benne. A népiek „Móricz bronzszíneit” fedezik föl paraszti tárgyú elbeszéléseiben, és a „magyarság élettanának” éles szemű ábrázolójaként tartják sokra. „Miként később Ady, ő is Párizs és a puszta közé helyezi magát, de nála a puszta az, ami Adynak Párizs.” – írja róla Németh László *A Nyugat elődeiben*. Németh G. Béla Justh három regénye és a *Napló* alapján már az efféle összehasonlításokat is érthetetlennek tartja, miként a Justhból legendát csináló késő *Nyugat*-nemzedék lelkesedését is. Diószegi András, Bori Imre és Bodnár György kiemelik a modern próza alakulástörténete szempontjából értékes kísérleteit, Dobos István azonban ismét a parasztábrázolását elhomályosító ideológiákra hívja föl a figyelmet.

Justh életművének szélsőségek között mozgó megítélése – ugyanakkor részleges feltáratlansága – egyértelművé tették, hogy műveinek újbóli értelmezését, irodalomtörténeti értékelését kiterjedt alapkutatással kell előkészíteni. Ennek során elsődleges feladat volt az életmű teljes körű filológiai feltárása. A kéziratos hagyaték, a csak korabeli folyóiratokban megjelent széppróza és publicisztika felkutatásával sikerült megteremteni a szerző saját kezűleg összeállított köteteinek szövegkörnyezetét is. Az így rekonstruált szövegtest egyes darabjai kölcsönösen megvilágítják egymást, ezért lehetővé teszik a korábban ismert alkotások árnyaltabb megértését. A szövegkritikai munka eredményeként, Kiczenko Judit szerkesztésében közreműködéssel 2013-ban megjelent az író válogatott műveinek első kötete. A kutatás filológiai része a teljes pályára (1885-1894) vonatkozott, az újraértelmezés az első pályaszakaszra (1885-1889) szorítkozik. A feladat nagyságán és a terjedelmi korlátokon túl maga a vizsgált szövegegyüttes is indokolta ezt, hiszen Justh folyamatos eszmei útkeresése és írói kísérletezése során 1889-re jut el addig az új társadalom- és népszemléletig, amelynek a második pályaszakasz alkotásaiban (*A puszta könyve*, *A kiválás genezise* ciklus regényei: *A pénz legendája*, *Gányó Julcsa*, *Fuimus*, valamint a *Delelő és egyéb elbeszélések* tartoznak ide) esztétikailag is érvényt szerez.

A doktori értekezés az írói életművet az európai és a magyar századvég kontextusában igyekszik értelmezni, ami szükségessé tette Justh rendkívül kiterjedt és a korszak képéhez jelentős adalékot nyújtó levelezésének teljes körű tanulmányozását. A kutatás

lényeges feladata és az újraértelmezés elengedhetetlen feltétele volt továbbá az életmű fogadtatástörténetének feltárása. Az egyes kötetek korabeli recepciója kirajzolta a kortárs értelmező közösség legfontosabb előfeltevéseit, amelyek döntő szerepet játszottak nemcsak Justh pályájának alakulásában, hanem utóéletének egyes tendenciáiban is. Az elmúlt száz év fogadtatástörténetének áttekintése, a koronként és értelmezőnként eltérő szempontok feltárása, a korpusz beszédesen különbözőképp felállított belső kánonai, a kanonizációs problémák megismerése a jelenbeli adekvát, a már bejárt utakat nem ismétlő olvasat előfeltétele volt. A befogadás- és hatástörténetet, miként Hans Robert Jauss javasolja, kérdés és felelet, probléma és megoldás viszonyaiban megragadva, az eredeti művek és százéves utóéletük dialógusából igyekeztem kihallani a mai olvasó értelmezői horizontján megválaszolendő kérdéseket.

A filológiai alap kutatás elvégzése mellett tehát a legfőbb feladat Justh műveinek újraértelmezése volt. Ennek során a korábbi jelentős munkákban is alkalmazott stílustörténeti (Halász, Bori) és prózapoétikai (Bodnár, Dobos) szempontok mellett egy tágabb eszmetörténeti nézőpont érvényesítése volt a célom, amelytől azt reméltem, hogy a mindeddig változatos kategóriákkal körülírt (naturalista, impresszionista, újnépies) írói törekvések mellett az ezek hátterét jelentő világkép is pontosabb körvonalat nyerhet.

Justh életművének jellegzetes és a kutatás során megkerülhetetlen szabálytalansága, hogy az esztétikai síkon, az egyes műveiben megfogalmazódó kérdések gyakran társadalmi

cselekvésben „folytatódnak,” vagy megfordítva, a személyes cselekvés síkján megoldhatatlan problémák poétikai értelemben kísérletező műalkotásokban keresnek feloldást. E sajátosságból adódik, hogy az első pályaszakasz alkotásainak újraértelmezése során – mintegy életrajzi-mentalitástörténeti kontextusként – szem előtt tartottam élet és alkotás, szociális és művészi identitás összefüggéseit is.

2. Módszertani megjegyzések

A kutatás célja feltárni és értelmezni, illetve újraértelmezni Justh Zsigmond első írói pályaszakaszának alkotásait. Céljából következően a módszere is kettős: a kutatás első felében főként filológiai, szövegkritikai, a második felében főként különböző tágabb értelemben véve hermeneutikai (stílustörténeti, retorikai, narratológiai, összehasonlító irodalomtudományi, eszmetörténeti) módszereket követtem. Az egyes fejezetek egy-egy jelentős alkotás vagy szövegcsoporthoz épülnek, és a következő szerkezetet követik: röviden bemutatják a szerző életének kérdéses szakaszát, pályájának alakulását és az értelmezendő szöveg(ek) keletkezési körülményeit, feltárják korabeli fogadtatásukat és az ezt befolyásoló kritikátörténeti, műfajpoétikai stb. tényezőket, elemzik a mű utóéletét, valamint kísérletet tesznek a szöveg újraértelmezésére, kísérletet tesznek továbbá arra, hogy a művet elhelyezzék a korszak irodalmában és a próza alakulástörténetében. Fontos megjegyezni, hogy a rekonstruált életrajzi narratíva mindig funkcionálisan, a

tudományos cél szempontjából: végső soron a műalkotások jobb megértése végett kerül elő. Ez természetesen nem valamely múltbeli horizont tökéletes visszanyerésének historicista illúzióját jelenti, hanem horizont-összeolvadást, mely – miként Hans-Georg Gadamer fogalmaz főművében – „az interpretációnak nem engedi meg, hogy egy mű eredeti értelméről beszéljen úgy, mintha a mű megértésében mindig már eleve nem volna benne az interpretáló saját értelme.” (*Igazság és módszer*) Ezt a felfogást követve a jelen dolgozat sem pusztán a történet megértését, de a megértés történetét kívánja adni – történetiségének, előítéleteinek megértés-feltételként való tudatosításával.

3. A disszertáció új eredményei

A doktori értekezés Justh írói életművének első szakaszát értelmezi újra az európai századvég eszmetörténeti kontextusában. Új eredményei részint filológiai, részint hermeneutikai természetűek. Az író műveinek keletkezési sorrendjét követő fejezetek a teljes körűen feltárt, a kéziratok hagyatékkal kiegészült életművet tárgyalják. Az egyes fejezetek bemutatják és elemzik az 1885 és 1889 között keletkezett regények, novelláskötetek, naplók és publicisztika teljes kortárs recepcióját és utóéletét, ezekkel párbeszédben fogalmazzák meg a jelen értelmezés új állításait. A teljes pályaszakasz újraértelmezésének legfőbb eredménye, hogy Justh írói kísérletei nemcsak részleteiben, a korai modern próza

alakulástörténetének jellemző példáiként illeszthetők bele a magyar századvég irodalomtörténeti kánonába, hanem az egyes prózakötetek „regényciklus-szerű” egymásutánjukban is megkerülhetetlen teljesítményei a korszak művészetének. Justh első pályaszakasza során naturalista regénye természettudományos determinizmusától az esztétizmus gondolkörét bejárva a dekadencia meghaladásának kísérletéig jutott, és egy metafizikai ihletésű, preraffaelita-szecessziós népszemléletig, amelynek novelláiban esztétikai érvényt is szerez. Dolgozatomban ezt, a magyar századvégen ilyen következetesen csak általa végigjárt gondolati utat és az ebből fakadó esztétikai-elbeszélés-poétikai kísérleteket mutatom be. Az *Ádám*tól a *Hazai napló*ig és a *Páris elemei*ig, valamint *A puszta könyve* első megjelent elbeszéléseiig ívelő első pályaszakasz tehát ekként, egy kora modern eszmei és poétikai útkeresés összefüggő, a társadalomszervező kísérleteitől sem független láncolataként is a korszak egyik figyelemreméltó eredménye. Hazai kuriózum, amelynek távoli párhuzamait csak a francia fin de siècle katolizáló dekadenseiben (Bourget, Huysmans) kereshetjük. Szellemi magatartása rangját – ha nem is művészi jelentőségét – tekintve Justh a modernség azon „Európa-szerte elterjedt nemzetségéhez” tartozik, amely –Thomas Mannt idézve – „a décadence felől érkező, a décadence krónikásának és elemzőjének rendeltetett, ugyanakkor lelke mélyén azt az emancipatorikus szándékot – vagy mondjuk inkább pesszimizmust: azt a pillanatnyi nekibuzdulást – hordozza, hogy lemondjon róla és a dekadencia, a nihilizmus leküzdésével legalábbis kísérletezzon.” („*A jog és az igazság ellen*”)

A régi felső-magyarországi nagybirtokos családból származó Justh írói pályakezdését nagymértékben befolyásolták azok a társadalmi tudatformák, amelyek a (század folyamán másodszer is) kapitalizálódó irodalmi életet szegélyezték. Ezekre vet fényt az a hírlapi vita, amelyet Justh pályakezdése évében Reviczky Gyula *Nincsen remény* című nyílt levele indított el. Dolgozatomban amellet érvelek, hogy a levél címzettje nem azonosítható egyértelműen az akkor még irodalmi körökben ismeretlen és személyesen a költő által sem ismert Justhtal. A vita jelentősége sokkal inkább abban áll, hogy (a további résztvevők névtelenségének is köszönhetően) pontosan kirajzolja a nagybirtokos író pályakezdésének mentalitástörténeti környezetét. Az 1885 tavasz-nyári hónapjaiban lezajlott disputában két *hosszú időtartamú* folyamat, a dilettantizmus fogalomtörténete és az irodalmi élet polgárosodása keresztezi egymást. Justh Zsigmond írói munkáinak fogadtatásában és utóéletében, de alakjának, korabeli szerepének megítélésében is szerepet játszott a dilettantizmus századvégi, Bourget meghatározta felfogása. A vita, és benne Reviczky pozíciójának taglalása, valamint az első regény (*Ádám*) Reviczkytól származó kéziratok kritikájának részletes bemutatása nyomán a két író barátságáról is pontosabb képet alkothatunk.

Az első publikált kötet, a *Káprázatok* négy novellájának újraértelmezése számos ponton kiegészíti a szakirodalom korábbi megállapításait. Az antik gyökerű századvégi dekadencia jelentéskörének korabeli szövegeken (többek közt Baudelaire, Bourget, Nietzsche) alapuló elemzése és a kötet élén álló *Taedium*

vitae értelmezése arra is rámutat, hogy első kötetét Justh figyelemreméltó alkotói tudatossággal szentelte e korszakos jelenség, századvégi dekadencia önálló művészi értelmezésének. Az első kötet fogadtatásának (többek közt Ambrus, Petelei, Péterfy írásainak) elemzése kirajzolja a századvégi kritika szempontrendszerének főbb törésvonalait is.

A kutatás fontos filológiai eredménye, hogy sikerült föllelni az első magyar művészregény, a *Művész szerelem* kéziratát. Az Ambrus Zoltán feldolgozatlan hagyatékában található kézirat szövegkritikai elemzése megcáfolta a szakirodalom korábbi, idegenkezűségről szóló állítását. A regényt az elmúlt két évtizedben több jelentős tanulmány és monográfia tárgyalta (Bodnár György, Gergye László és Harkai Vass Éva írásai). A dolgozat narratológiai és komparatistikai nézőpontú elemzése a regény döntően új értelmezését adja. A 19. század végi európai művészregények összehasonlító vizsgálata ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy művészet és természet; művészet és élet; műalkotás és valóság kapcsolatának problémája a századvégi művészregény három alakváltozatát teremtette meg. A természettel szemben második, rivális valóságot átélni igyekvő esztétaregényt (Huysmans: *A különö*); az élet ellenébe egy mesterművet állító „mű a műben” szerkezetű regényt (E. de Goncourt: *A Zemannó testvérek*; Zola: *A mestermű*); és a valósággal szembe egy „eredetibb” valóságot állító hasonmás-regényt (Maupassant: *Erős, mint a halál*; Wilde: *Dorian Gray arcképe*). Háttérükből jól kihallható a fiatal Nietzsche gondolata: „a művészet nem csupán a természeti valóság pusztá

utánzása, de annál inkább a természeti valóság metafizikai kiegészítője, amit azért állítunk a valóság mellé, hogy segítségével fölébe kerekedhessünk.” (*A tragédia születése*) Az első magyar művészregény a műfaj egy negyedik formai variánsát valósítja meg a századvégen, melyhez indokolt Esterházy Pétertől és Szegedy-Maszák Mihálytól az „önmagát író regény” elnevezést kölcsönözni. Míg Zolánál a festmény vizuális jelrendszere reflektálódott a regény nyelvi jelrendszerében (vagyis „rendszerközi idézettel” állunk szemben), Justh regényében, minthogy témája önmaga megszületése, a reflexió önreflexióvá alakul.

Justhnak a *Párizsi napló* előtt keletkezett és a modern művészet kérdéseit érintő publicisztikájának elemzése megerősíti az *Ádám*, a *Káprázatok* és a *Művész szerelem* poétikai elemzéséből kirajzolódó képet: a zolai naturalizmus majd az analitikus lélektani regény elméleti és poétikai buktatóit nem elkerülve, de azután mégis felismerve jut mind közelebb az élet esztétikai szemléletének művészregényében is megfogalmazott programjához.

A dolgozat utolsó és legterjedelmesebb fejezete Justh máig legolvasottabb műve, a *Napló* (*Párizsi napló*, *Hazai napló*) markáns műfajpoétikai és eszmetörténeti újraértelmezésére vállalkozik. Halász Gábor meghatározó álláspontjával szemben amellet érvelek, hogy Justh nem szánta műalkotásnak a *Naplóját*. A műfaj elméletének központi kérdését referencialitás és fikcionalitás, dokumentumszerűség és megalkotottság viszonya képezi. Justh úgy oldja fel a műfajban rejlő – Szávai és Lejeune által feltárt – belső ellentmondást, hogy a naplója helyett az életét komponálja meg.

Tulajdonképpen – ennyiben még Zola tanítványa – itt is kísérleti szituációt teremt, akárcsak művészregényében. Ott ki akarta mutatni „az intellektuális fejlődés hatását a szerelemre”, itt ki akarja mutatni a túlfinomult Párizs, az „egyetlen modern város” hatását a dendi életformáját hibátlanul megvalósító önmagára mint kísérleti alanyra. Aligha meglepő, hogy a vállalkozás ezúttal sem úgy alakul, ahogyan eltervezte. A *Párisi napló*nak értelmezésében éppen e kudarc a fő témája, amely egyúttal Justh dendizmusának kudarca is, és egy új társadalmi és művészi identitás keresésének kezdete. A *Napló* és a vele egyidőben keletkezett publicisztika (*Páris elemei*) jelentőségét növeli, hogy nemcsak Justh művészi identitáskeresésének és ízlésváltozásának legfontosabb forrásanyaga, hanem annak az eszmei kiútkeresésnek is, amely a dekadencia meghaladását végül egy új, talán preraffaelita-szeccessiós népszemlélet által véli megvalósíthatónak.

A Párizsban otthonosan mozgó Justhon számos elemzője az impresszionista festészetre adott élénkebb reakciót kéri számon, és ennek hiányát még Halász is az író rendhagyó ízlésével magyarázza. Ha Justh képzőművészeti ízlését és modernségfelfogásának e vetületét a *Napló* és az egykorú újságcikkek alapján vizsgáljuk, kiderül, hogy Justh nem rendhagyó ízlésű, egyszerűen naprakész volt. Nem volt vak az impresszionistákra, hanem túl volt az impresszionista-élményén, már nem hatottak rá az újdonság olyan izgató, magyarázatért kiáltó erejével. Erről tanúskodik egyik kedvencéről, Paul-Albert Besnard-ról tett megjegyzése: „a magasztalók és ócsárlók egész hada követte, a mely aztán Besnard-t

is csak úgy mint hajdanában Manet-t, Claude Monet-t és Zolát az irodalomban fejessé tette s így kiáltott fel: csak azért is úgy festek.” (*Az idej párisi képművészetéről*) Justh ekkori művészeti eszménye a preraffaelitákéhoz állt legközelebb: a Raffaello előtti „primitívektől” eltanulva valami lényegeset meghaladni a dekadenciát. Puvis de Chavannes-ről írja a *Párisi napló*ban: „d’un décadent qui fait le primitif.” (dekadens, aki primitívnek tette magát). A preraffaelita iskola azonban nemcsak Justh művészeti ízlésére volt nagy hatással. A *Napló*t követő pályaszakasz alkotásaiban ebben az irányban haladja meg a *Művész szerelem* esztétista gondolkörét, *A puszták könyve* és az ezt követő műveinek korai szecessziós szemlélete, a nazarénusokhoz való vonzódása és szenttornyai életének számos egyéb vonása éppen a preraffaeliták művészeti és társadalmi törekvéseiben talál távoli párhuzamra. A paraszti kultúra John Ruskin, és különösen William Morris írásából kiolvasható, jellegzetesen szecessziós szemlélete már nem a nemzeti eredetiséget, hanem pusztán a schilleri értelemben vett, de már egzotikumként fölfogott, reflexió nélküli naivitást keresi – ahhoz hasonló minőséget, mint amit Justh a szenttornyai parasztság életében vélt megtalálni. Justh népszemlélete, amely kevesebb is, több is a preraffaelitákénál, főbb vonásaiban és esztétikailag érvényes formában már ugyanebben az évben (1888-ban) készen áll az *Anyaföld* című novellájában.

Ez az alapvonásaiban preraffaelita-szecessziós népszemlélet azonban kiegészül egy a szakirodalomban szociáldarwinistának nevezett társadalmi ideológiával, amely a második pályaszakasz írásain, főként pedig a pályát lezáró regényciklus darabjain érezteti a

hatását. A justhi ideológiának Darwin és Herbert Spencer elméletével való szembesítéséből azonban kiderül, hogy az író azon alapeszméje, mely szerint az évszázadok során egyre „finomultabbá” (differenciáltabbá), majd végül túlfinomulttá váló egyedek (családok) életképessége csökkenne, éppen ellentétes az evolúció darwini alapelvével. Nézetem szerint az történt ugyanis, hogy Justh a francia századvégen nagy hatású antik dekadencia-felfogást kombinálta a szelekció darwini elvével, gondolatmenetéhez az előbbiből a hanyatlás leírásának logikáját, az utóbbiból pedig csak a szerves fejlődés darwini segédfogalmait vette. A párizsi felső tízezer körében és a magyar történelmi családoknál megtapasztalt hanyatlás justhi leírása darwinista fogalmakkal operál ugyan, de a „race elfinomulásának” látszólag biológiai magyarázaton nyugvó elbeszélése valójában a történelmi hanyatláselméletek Polübioszig visszavezethető hagyományát követi.

A közösségi és személyes identitását kereső Justh 1889-re, az első pályaszakasz végére önálló és következetes gondolatmenet eredményeként jut el addig a népszemléletig, amely második pályaszakaszának jelentős regényeit és elbeszélésköteteit meghatározza. A korábbi szakirodalom tehát tévesen azonosítja, esetleg eredezteti ezt a népszemléletet a csak 1889 második felében megismert Czóbel István türelmetlen turanizmusából. A dolgozatomban bemutatott gondolati út, különösen Justh társadalomszemléletének, modernségfelfogásának és esztétikájának összefüggései új megvilágításba, esztétikai síkra helyezhetik *A kiválás genezise* mögött meghúzódó „társadalmi ideológiát.” Justh

„népies” fordulatában nem a történelmi osztályok politikai térvesztésére és biológiai kifáradására keres megoldást – mint tehetné Czóbel nyomán. A modern társadalomról és benne a saját osztályáról alkotott víziójából elsősorban esztétikai következményként adódott *A puszta* könyve, a *Gányó* Julcsa, a *Delelő* új népszemlélete. A parasztság irodalmi reprezentációjának korabeli kánonát felülíró, szecessziós népiessége párhuzamait tehát a preraffaelita tájékozódású modernségfelfogásában érdemes keresni, „Doppelgängerjeit” – ahogyan Bródy Sándor fogalmaz – csak „száz meg száz mérföldre a mi országunktól” találni meg.

4. A témához kapcsolódó publikációk

Lezáruló mítosz, felnyíló jelentésszerkezet: Justh Zsigmond A halottszerző című novellájának értelmezése, ItK, 2010, 223-236.

Hungarian Aestheticism in European Context: The Typology of Künstlerroman and Zsigmond Justh's the Artist's Love = Literature & its Margins, Cergy-Pontoise, 2011, 47-60.

Versengő valóságok koncepciója az európai művészregényekben = Ködlovagok. Irodalom és képzőművészet és találkozása a századfordulón 1880-1914, szerkesztette és az előszót írta PALKÓ Gábor, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2012, 127-140.

Ha úr ír: Egy századvégi hírlapi vita mentalitástörténeti nézőpontból = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. Ajkay Alinka és Bajáki Rita, Vác, Mondat, 2013, 231-242.

„Taedium vitae”: A pályakezdő Justh Zsigmond dekadencia-értelmezéséről, Irodalomismeret, 2013/4, 81-89.

A témához kapcsolódó szerkesztett kötet:

JUSTH Zsigmond, *Válogatott művei – Szerzői kötetek*, szerk. KICZENKO Judit, s.a.r. KICZENKO Judit és KARDEVÁN LAPIS Gergely, Bp., Ráció, 2013.